

DOI <https://doi.org/10.21697/ucs.2022.30.2.01>

RELIGIA ŻYWOTNYM FENOMENEM CHARAKTERYZUJĄCYM SPOŁECZEŃSTWA WYBORU I RYZYKA W KONTEKŚCIE BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH. WSTĘP REDAKTORÓW TOMU

Naukowa refleksja na temat rzeczywistości – a zwłaszcza rzeczywistości społecznej – powinna być nieustannie weryfikowana w kontekście swoich założeń i paradygmatów. Postulat takich modyfikacji wywodzi się bezpośrednio z dynamicznych zmian owej społecznej materii, która permanentnie zmienia swoje strukturalne, jak i jednostkowe charakterystyki. Widać to doskonale na przykładzie globalnych transmutacji religii i religijności, czyli sfer, które socjologia jako taka zaczęła analizować już u swojego zarania, a nawet jeszcze wcześniej, kiedy nie była ona jeszcze ustaloną i wykrystalizowaną dyscypliną naukową – chociażby w „socjologizujących” tekstach filozoficznych czy też literackich.

Socjologiczne ujęcia zwracają uwagę, że społeczna tożsamość religii jest każdorazowo determinowana przez historyczne i kulturowe uwarunkowania, w których ona funkcjonuje. Do puli tych ważnych determinant (w nowoczesnych społeczeństwach wyboru) należy pluralizm społeczno-kulturowy i związany z nim pluralizm religijny. W polskich warunkach ma on relatywnie długą tradycję, a jego narodziny zazwyczaj datowane są na początek lat 90. XX wieku. Wówczas zaczął się rozwijać na podobieństwo pluralizmów społeczeństw zachodnich. Odchodził od jego „socjalistycznej” postaci, w której wielość przekonań „skrywała się” pod płaszczem marksistowskiego bądź katolickiego światopoglądu i legitymowała się nierozwiniętymi strukturami społecznymi. Te ostatnie (z racji niewydolnej gospodarki i kontroli państwa) nieudolnie próbowały świadczyć o wielości przekonań jednostek, będąc emanacją owych supozycji. Wejście polskiego społeczeństwa w warunki pluralizmu dokonało się stosunkowo szybko. Po czternastu latach transformacji systemowej Anna Giza-Poleszczuk pisała, że „to, co krajom zachodnim zajęło lat 50 – od końca II wojny światowej do roku 1989, pojawiło się u nas w ciągu lat dziecięciu” (2004: 262). Jednakże na myślenie kategoriami odwołującymi się do rozwiniętego pluralizmu społeczno-kulturowego (odnośnie do religii i statusu Kościoła katolickiego w społeczeństwie) nie trzeba było czekać nawet dekadę. W debacie publicznej wcześniej podjęto problem roli Kościoła katolickiego i religii w nowo powstającym ładzie społeczno-politycznym. Proponowano przededefiniowanie i nową formułę, która zakładała tezę, że Kościół przestał już reprezentować społeczeństwo w sferze politycznej, a lansowane przez niego aksjologia i antropologia nie powinny być fundamentem formowanego porządku demokratycznego. Ma on być budowany na wartościach ogólnoludzkich, akceptowanych przez wszystkich, a Kościół (i katolicyzm) jest już tylko jednym z aktorów życia publicznego. Ma status analogiczny do tego, jaki mają inne Kościoły i związki wyznaniowe. W duchu tego egalitaryzmu kwestionowano listy Episkopatu do wiernych (odczytywane w kościołach z okazji nadchodzących wyborów parlamentarnych) wskazujące cechy, którymi winien wykazywać się parlamentarzysta.

Symbolami tamtych sporów były dyskusje z okazji: powrotu lekcji religii do szkoły (rok szkolny 1990/1991), zawarcia konkordatu (1993), przyjęcia ustawy aborcyjnej (1993) i uchwalenia Konstytucji (1997). Formułowane wówczas stanowisko Kościoła i katolickich działaczy w debacie publicznej było interpretowane jako utwierdzenie dominacji katolicyzmu, budowa państwa wyznaniowego i klerykalizacja życia publicznego (Borowik 2000: 142–149; Mariański 2002: 39). W badaniach sondażowych dominowało przekonanie respondentów, że Kościół katolicki zbyt silnie wpływał na życie publiczne i owo oddziaływanie należy zmniejszyć. Myślano odmiennie niż przed 1989 rokiem, kiedy twierdzono, że wpływ Kościoła na sprawy krajowe należy utrzymać lub zwiększyć (Mariański 2002: 40).

Przestrzenią rozwijania pluralizmu społeczno-kulturowego równie szybko stała się sztuka. Tu główną rolę odgrywał jej nurt nazywany sztuką krytyczną, który rozwijał się w latach 90. XX i aspirował do komentowania

ówczesnych przemian polskiego społeczeństwa. Mierzył się z tematyką: tabu, wolności człowieka, seksualności, religii, funkcjonowania tradycji i wzorów kulturowych oraz przyczyn dominowania niektórych z nich w życiu społecznym. Prace Doroty Nieznalskiej, Alicji Żebrowskiej, Roberta Rumasa łączyły tematy religijne z erotycznymi i pornograficznymi. Były odbierane przez środowiska katolickie jako obrazoburcze. Przedstawiciele tych środowisk organizowali protesty pod galeriami, modlitwy w miejscach ekspozycji lub na Jasnej Górze. Domagano się zamknięcia wystaw i pociągnięcia do odpowiedzialności zarówno twórców, jak i organizatorów. Niektóre spory rozwiązywane były na drodze sądowej.

Nastroje te ostatecznie nie doprowadziły do radykalnych przemian mentalności Polaków. Ich przekonania w dużej mierze nadal korespondowały z nauczaniem Kościoła, a dynamikę postaw religijnych charakteryzowała ciągłość. W latach 90. XX wieku odsetki wierzących i głęboko wierzących Polaków stanowiły 85%. Wskaźnik *dominantes* oscylował na poziomie 46% (ISKK 2022), a codziennie modliło się 60% badanych (Mariański 1993: 90; Mariański 2001: 109). Młodzi uczestniczyli w pielgrzymkach, a na przełomie wieków zaczęła się rozwijać jedna z najpopularniejszych form młodzieżowego duszpasterstwa – Lednica Młodych, która obecnie gromadzi tysiące wiernych. Innymi słowy, panujące w debacie publicznej nastroje tamtych dni (zapewne różnorako motywowane) łączyły się z dyskusją nad kwestią wolności jednostki, zakresem jej wyborów i problematyką relacji Kościoła z państwem, a także stosunkiem większości do mniejszości i vice versa. Debata ta miała znaczenie dla kondycji współczesnego pluralizmu społeczno-kulturowego (w tym religijnego). W jakiejś mierze jego korzenie sięgają tamtych dni i ówczesnych doświadczeń, rozwijających (niekiedy z mozołem) wrażliwość na wielość wizji świata, a także na możliwość publicznej krytyki tego, co dotychczas było kontestowane w zaciszu. Procesy te nie przebiegały bezkonfliktowo, a związane z tym napięcia sygnalizowały, że pluralizm społeczno-kulturowy jest areną starć różnych aktorów życia publicznego.

Jak obecnie prezentuje się to zjawisko w kontekście religii? W społeczeństwie ryzyka rozwija się i ujawnia coraz to nowe oblicza. W latach 2000–2018 wzrastała systematycznie liczba rejestracji nowych związków wyznaniowych, co łączyło się z pojawieniem 35 nowych grup (GUS 2019: 24). Religijne style życia, nawiązujące do różnych tradycji, nadal są realizowane, a niektóre z nich wykorzystywane jako podstawa manifestacji jednostkowych tożsamości (Pańczyszyn 2016: 31; Klimski 2015: 257–266). Pojawiają się nowe formy wyrażania religijności i więzi z Bogiem (Bertram 2016). Odsetki wierzących i głęboko wierzących nadal przekraczają 90%. W 2018 roku wynosiły one 93% (Grabowska 2018: 171). Z drugiej strony wciąż dominująca religijność katolicka jeszcze silniej podlega deinstytucjonalizacji. Szczególnie jest to widoczne wśród młodzieży. W latach 2005–2017 liczba praktykujących systematycznie studentów spadła z 35% do 30,2% (w 1998 r. obejmowała 41,7% młodzieży akademickiej) (Zaręba, Zarzecki 2018: 17). Moralność młodych staje się autonomiczna wobec nauczania Kościoła. „Najwyższe wskaźniki liberalizmu moralnego, obejmujące dwie trzecie studentów, dotyczą stosowania środków antykoncepcyjnych i współżycia seksualnego przed ślubem, a rozwód jest akceptowany przez co trzeciego respondenta” (Sroczyńska 2018: 108). Niekiedy religijność Polaków podlega synkretyzmowi poprzez absorbowanie elementów magii i astrologii (Mariański 2017: 115). Kompilowana bywa z fenomenami obszaru nowej duchowości: telepatią, energią duchową, transgresjami czy wędrowkami poza ciało (Sroczyńska 2021: 122–123, 126).

Naszkicowany obraz, niekiedy schematyczny, pokazuje, że religia i religijność są fenomenami polskiego społeczeństwa. Mają różne hipostazy, charakteryzuje je zmienna dynamika (w pewnych wymiarach się rozwijają, w pewnych zanikają), ale przede wszystkim są żywotne. To bohaterowie codzienności i do archiwum historii socjologii można odesłać wszelkie teorie sekularyzacji wieszczące koniec religii i jej niemal całkowity uwiad w życiu społecznym (Zielińska 2007: 183). Owszem, ucierają się sposoby jej obecności, ale teza, że im więcej nowoczesności, tym mniej religii, wyraźnie traci na aktualności. Innymi słowy, religia w swoim społecznym kontekście nadal pozostaje aktywnym fenomenem, którym wciąż może interesować się socjologia. To ważna konstatacja, jeżeli przypomni się, że od początku istnienia tej dyscypliny religia była przedmiotem jej dociekań i badania.

Choć w XXI wieku w dyskursie naukowym dostrzega się malejące znaczenie religii, nie brakuje jednak badaczy, którzy dostrzegają, że zjawiska religijne należą do obszarów budzących największe zainteresowanie (Cipriani 2021). W życiu współczesnych ludzi nie brakuje wymiaru *sacrum*, choć kategoria ta może być różnie rozumiana – substancjalnie (poprzez odniesienie do Boga, Transcendencji, rzeczywistości pozaempirycznej)

bądź funkcjonalnie (z odwołaniem do wartości, praktyk czy organizacji, które nie mają charakteru transcendentnego, lecz są rozpoznawane poprzez rolę integracyjną na poziomie zbiorowości czy sensotwórczą w kontekście jednostkowym). Zapewne ze względu na tę trudność definicje stosowane przez socjologów zawierają elementy obu podejść. W ponowoczesnym społeczeństwie ryzyka coraz częściej akceptowane jest stosowanie zróżnicowanych paradygmatów i narracji w badaniu zjawiska religii – obok pluralistycznego, sekularyzacyjnego i indywidualizacyjnego (Pollack, Müller, Pickel 2012), także reorganizacyjnego czy rynkowego (McGuire 2012). Zarówno „odczarowanie”, jak i ponowne „zaczarowanie” świata towarzyszą obecności religii w złożonych kontekstach społeczno-kulturowych współczesnych społeczeństw, w tym także polskiego. Kościoły i związana z nimi religijność, w warunkach aksjologicznej adiaforyzacji, nie unikają konsekwencji procesów sekularyzacyjnych, jednak do pewnego stopnia nadal pełnią funkcję źródła zaufania i wiarygodności w sferze publicznej oraz w przestrzeni moralnego dyskursu niezbędnego w procesach socjalizacji. Zastosowanie nowych perspektyw badawczych pozwala na wyjaśnianie wielorakich przemian religijności i duchowości we współczesnym świecie (Mariański 2022). Paradoksalnie, właśnie w warunkach społeczeństwa ryzyka dochodzi do ożywienia potrzeby sensu, jedności i tożsamości. Nowe pola związane z religijnością stanowią odpowiedź na dewastację pamięci zbiorowej, osłabienie spójności społecznej i transmisji pokoleniowej, a także na nowe zagrożenia o charakterze globalnym. Na poziomie jednostkowym coraz częściej podejmowane są różnorodne próby poszukiwania „zagubionego” *sacrum*.

Przyglądając się zatem ogromnemu dorobkowi socjologów religii – zarówno koncepcjom teoretycznym, ustaleniom metodologicznym, jak i wynikającym z nich danym badawczym – można dokonać próby analiz społecznego charakteru zjawiska religijnego jako zachowania wspólnotowego. Dzięki wielości podejść udało się prowadzić badania w różnej skali demograficznej oraz w wieloaspektowej warstwie poznawczo-koncepcyjnej. Dlatego też współcześnie zasób wiedzy socjologii religii jest tak bogaty – wystarczy chociażby przytoczyć tutaj takie obszary jak: badania religijności różnych środowisk (od wiejskich wspólnot do globalnych megalopolis, od środowisk juwentologicznych do senioralnych itp.), szkice nt. parafii, określanie megatrendów religijnych (np. sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość, detradycjonalizacja itp.) czy też badanie nowych ruchów religijnych.

Zaprezentowane w niniejszym zeszycie teksty są odniesieniem do współczesnych przemian sfery religii i religijności w kontekście nie tylko socjologicznym, ale także kulturoznawczym czy też filozoficznym. Jest to wszakże tematyka interdyscyplinarna, ilustrująca bogactwo podnoszonych wątków oraz ukazująca perspektywy poznawcze badanych problemów i zagadnień. Autorzy poszczególnych opracowań odnoszą się do społecznych analiz religii i religijności z punktu widzenia wielu paradygmatów oraz teorii, zarówno tych klasycznych, jak i najnowszych. Takie podejście uzmysławia bogaty dorobek teoretyczny analiz socjoreligijnych i ich znaczenie w diagnozie oraz interpretacji przeszłego i obecnego kształtu Kościołów, nowych ruchów religijnych i innych wierzeń.

Treść niniejszego numeru wypełniają zatem złożone analizy obrazów badania zjawisk religijnych, przefiltrowanych zarówno przez klasyczne koncepcje, jak również pomysły nowatorskie, kombinacyjne. Wydanie składa się z czterech artykułów naukowych, jednego tekstu wprowadzającego (głosy). Ten materiał uzupełniony jest dodatkowo przez dwie recenzje ważnych i wydanych niedawno pozycji, stanowiąc w pewnym stopniu odniesienie i poszerzenie tematyki prezentowanej w niniejszym tomie.

Pierwszy artykuł, autorstwa Andrzeja Wójtowicza, nosi tytuł *Lekcje z dziedzictwa polskiej socjologii religii*. Opisano w nim jedenaście tytułowych lekcji prezentujących wkład do nauki wielkich luminarzy tej subdyscypliny – przede wszystkim Władysława Piwowarskiego i Edwarda Ciupaka, ale także m.in. Witolda Zdaniewicza, Janusza Mariańskiego czy Józefa Baniaka. Tekst jest w pewnym sensie prezentacją tożsamościowego ujęcia szkoły polskiej socjologii religii, ukazania jej dorobku i naukowej doniosłości. Autor przedstawił w nim zarys nauki jako istotnej komentatorki życia socio-religijnego, ale także nauki budującej nową jakość i wspólnotę uczonych zdających sobie sprawę z wielkiego dziedzictwa bazy wiedzy, którą to trzeba nieustannie rozwijać, aby podążyć za zmianami obserwowanymi zarówno globalnie, jak też lokalnie.

Drugi tekst, którego autorem jest Janusz Mariański, zatytułowano *Ks. Władysław Piwowarski (1929–2001) jako socjolog religii*. Autor skupia się w nim na dokładnym przedstawieniu sylwetki naukowej Władysława Piwowarskiego i znaczenia jego prac dla współczesnych analiz. Akcentuje już na wstępie, że bogaty dorobek

lubelskiego badacza można rozszerzyć także na takie obszary jak: socjologia moralności, socjologia rodziny, socjologia rytuału, filozofia społeczna, katolicka nauka społeczna i teologia pastoralna. Jednak w tym konkretnym tekście skupiono się na wielkim wkładzie metodologicznym, uznawanym dziś dość powszechnie za klasyczny i będącym podstawą do wyodrębnienia się tzw. lubelskiej szkoły socjologii religii. Odniesiono się ponadto do analizy dorobku konceptualnego Władysława Piwowarskiego w zakresie wielostronnego ujęcia religijności i wskazania jego empirycznych odniesień (wskaźników), jak również socjologii Kościoła i religijności wiejskiej.

W trzecim artykule – sporządzonym przez Józefa Baniaka – a mającym tytuł *Powołanie kapłańskie, kapłaństwo hierarchiczne i kapłani w świetle koncepcji socjologicznych i w ujęciu dorosłych katolików polskich* autor odniósł się w sposób wielopłaszczyznowy do statusu i roli społecznej księży oraz postaw respondentów wobec nich, które zaobserwować można w przekroju badań socjologicznych zrealizowanych na przestrzeni lat w Polsce. Wyłania się z nich złożony obraz kapłana, jego powinności związanych z misją duszpasterską. Spośród wielu kwestii podniesionych przez autora w tekście na pewno należy wymienić konstytutywne dla życia codziennego księdza praktyki i odniesienia, takie jak m.in. istotę aktu powołania kapłańskiego, struktury i hierarchie związane ze służbą Kościołowi, trwałość sakramentu kapłaństwa, jak również wybory i konsekwencje związane z tą pozycją społeczną. Można już tutaj zasygnalizować, że synteza przedstawiona przez autora daje realne odzwierciedlenie postaw i ocen respondentów w stosunku do modelowej roli kapłańskiej, z uwzględnieniem zarówno teologicznych, jak też socjologicznych wymagań wobec księży.

Czwarty tekst odnosi się natomiast do problematyki ezoteryki, czyli wiedzy w pewnym sensie hermetycznej, elitarnej wiedzy na temat określonej duchowości, religii czy też filozofii i ideologii. W artykule zatytułowanym *Ezoteryzm jako problem socjologiczny. Socjologia ezoteryzmu – socjologia religii – socjologia duchowości: wspólne i różne pola badawcze, wzajemne relacje* Andrzej Kasperek zastanawia się nad uniwersalnym dziedzictwem ezoteryzmu jako zjawiska i jego znaczeniem w socjologicznych analizach. Postuluje nawet wprowadzenie odrębnej subdyscypliny socjologicznej, która będzie się skupiała wyłącznie na opisywaniu tego fenomenu. Co ważne, autor przybliży czytelnikom w zasadzie całą złożoną historię badań socjologicznych nad ezoteryzmem, jak również zarys teoretyczny takich rozważań.

Piąte opracowanie tematyczne zostało ujęte w formule glosy/wprowadzenia i przybrało postać autorskiego komentarza. Kamil M. Kaczmarek prezentuje indywidualną perspektywę poznawczą i zapoznaje czytelników z problematyką biologicznego zwrotu w naukach społecznych, proponując tekst *Biological turn a socjologia religii*. Autor wyjaśnia podstawowe dla tej problematyki pojęcia i definicje (m.in. dotyczące biosocjologii i socjobiologii), nawiązuje ponadto do funkcjonalizmu w ujęciach zarówno socjologii, jak i biologii. Odnosi się ponadto do wypracowanych na gruncie socjologii religii twierdzeń, takich jak m.in. sekularyzacja czy też powołania kapłańskie, i wyjaśnia ich perspektywę biologiczną. To ciekawe ujęcie jest przykładem oryginalnych poszukiwań badawczych w obrębie badań religijności. Dotyczy to przede wszystkim tendencji do tłumaczenia przyczynowości pewnych praktyk społecznych, do których można zaliczyć zachowania religijne, czyli zbiorowe – wspólnotowe. Z pewnością taki rodzaj odniesień jest przykładem wieloparadygmatyczności teorii, jak również plastyczności samego zjawiska religijnego, które może być analizowane na podstawie biologicznych/naturalnych założeń.

Warto w tym miejscu podkreślić, że zebrane teksty są pokłosiem ogólnopolskiej konferencji naukowej zatytułowanej *Socjologia religii a zmiana społeczna – stan i perspektywy. Pamięci ks. prof. Władysława Piwowarskiego i prof. Edwarda Ciupaka*, zorganizowanej przez Katedrę Socjologii Religii UKSW oraz Sekcję Socjologii Religii Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, która odbyła się 1 grudnia 2021 r. Wydarzenie to – zorganizowane w formule hybrydowej (zarówno stacjonarnej, jak i zdalnej) – zgromadziło badaczy odwołujących się do dziedzictwa naukowego polskiej socjologii religii, które tworzyli przede wszystkim wielcy uczeni – mistrzowie upamiętnieni w tytule konferencji.

Uzupełnieniem treści numeru są dwa teksty recenzyjne niedawno wydanych na rynku wydawniczym pozycji naukowych. Pierwszą recenzję zaprezentowaną w niniejszym tomie sporządził Andrzej Ochocki. W swoim tekście ocenił pracę postbadawczą pod redakcją naukową Sławomira H. Zaręby i Joanny Wróblewskiej-Skrzek, zatytułowaną *Między światem realnym i wirtualnym. Mieszkańcy Warszawy w czasie pandemii*. Warto zaznaczyć, że recenzowana praca jest już 19. pozycją w serii wydawniczej Polskiego Pomiaru Postaw i Wartości

(PPPiW). Tym razem zespół socjologów z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie zdecydował się na przeprowadzenie badania postaw środowiska wielkomiejskiego wobec cyfrowego przyspieszenia wywołanego globalną pandemią Covid-19. Autor recenzji dokładnie odnosi się do opracowań w niej zamieszczonych i komentuje poszczególne obszary tematyczne. Stwierdza przy tym, że „prezentowana książka ukazuje złożony obraz sposobów przystosowania się mieszkańców dużego miasta do wyjątkowej sytuacji zagrożeń egzystencjalnych, występujących w okresie pandemii COVID-19. [...] Zebrane doświadczenia badawcze zespołu autorskiego książki są kapitałem, który może przynieść nowe walory poznawcze dla socjologii, a praktyczne – dla społeczeństwa”.

Drugą recenzję sporządził ks. Artur Wysocki. Dotyczy ona pracy Janusza Mariańskiego zatytułowanej *Godność ludzka w narracji społecznej. Studium socjopedagogiczne*. Wydana praca jest kolejnym ciekawym studium nestora polskiej socjologii religii, w którym centralną kategorią pojęciową jest godność ludzka odnoszona do wielu zagadnień – głównie na płaszczyźnie edukacyjnej i wychowawczej. Autor recenzji trafnie zauważa źródło inspiracji pracy w katolickiej nauce społecznej, ponadto przedstawia złożone analizy samego pojęcia godności, podejmowane próby doprecyzowania tego terminu przez Janusza Mariańskiego. Książka Artura Wysockiego konkluduje, że „pojawienie się tej kolejnej publikacji na temat ludzkiej godności to również ważny przyczynek w perspektywie edukacyjnej, w działaniach na rzecz ochrony godności ludzkiej i czynienia życia ludzkiego bardziej godnym”.

W prezentowanych materiałach widać zatem potencjał nowości we współczesnych wątkach tematycznych, które podejmują socjologowie religii, jak również religioznawcy. Z pewnością na taki stan rzeczy wpływa rozwój instytucjonalny, a przede wszystkim treściowy, wypracowany przez badaczy na przestrzeni lat. Dzięki temu nowe pomysły naukowe mogą korzystać z wielu ujęć problemowych, a na ich kanwie młodzi reprezentanci mogą także dokonywać swoich prób, podejmując równocześnie dialog i polemikę z już wypracowanymi podejściami.

Maria Sroczyńska, Marcin Choczyński, Wojciech Klimski

Bibliografia

- Bertram Ł. (2016), *Wyrodne dzieci nowoczesności. Indultowi tradycjonaliści katolicy w Warszawie*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Borowik I. (2002), *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w środkowo-wschodniej Europie po upadku komunizmu*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Cipriani R. (2021), *The New Sociology of Religion. Encyclopedia*, 1(3): 822–830, <https://www.mdpi.com/journal/encyclopedia> [dostęp 9.07.2022].
- Giza-Poleszczuk A. (2004), *Brzydkie kaczątko Europy, czyli Polska po czternastu latach transformacji* [w:] M. Marody (red.), *Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar: 247–270.
- Grabowska M. (2018), *Bóg a sprawa Polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- GUS (2019), <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznaniareligijne/wyznania-religijne-w-polsce-20152018,5,2.html> [dostęp 7.07.2022].
- ISKK SAC (2020), <https://iskk.pl/badania/religijnosc/211-praktyki-niedzielne-polakow-dominicantes> [dostęp 7.07.2022].
- Klimski W. (2015), *Styl życia – wskaźnik zróżnicowania społecznego* [w:] A. Wołek, A. Potasińska (red.), *Nierówności społeczne we współczesnym świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego: 247–268.
- Mariański J. (1993), *Nadobowiązkowe praktyki religijne* [w:] L. Adamczuk, W. Zdaniewicz (red.), *Religijność Polaków 1991*. Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, Główny Urząd Statystyczny: 83–95.
- Mariański J. (2001), *Praktyki religijne o charakterze pobożnościowym* [w:] W. Zdaniewicz (red.), *Religijność Polaków 1991–1998*, Warszawa: Pax, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego: 100–115.
- Mariański J. (2002), *Kościół w warunkach radykalnych zmian społecznych* [w:] J. Mariański, S.H. Zaręba (red.), *Metodologiczne problemy badań nad religijnością*. Ząbki: Apostolicum: 17–51.
- Mariański J. (2017), *Tożsamości religijne w społeczeństwie polskim*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Mariański J. (2022), *Pluralizm społeczno-kulturowy jako megatrend a religijność i moralność. Studium socjologiczne*. Lublin: Wyższa Szkoła Nauk Społecznych.
- McGuire M.B. (2012), *Religia w kontekście społecznym*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Pańczyszyn K. (2016), *Religijność jako styl życia. Studium przypadku młodzieżowej wspólnoty protestanckiej*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pollack D., Müller O., Pickel G. (red.) (2012), *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. Farnham/Burlington: Ashgate.
- Sroczyńska M. (2018), *Delegitymizacja religijnego wymiaru intymności małżeńsko-rodzinnej w ocenie młodzieży studiującej* [w:] S.H. Zaręba, M. Zarzecki (red.), *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne: 87–114.
- Sroczyńska M. (2021), *Sacrum a młodzież*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Zaręba S.H., Zarzecki M. (2018), *Homo consumens, homo eligens, homo creator – procesy fragmentyzacji życia religijnego w zbiorowości młodzieży akademickiej* [w:] S.H. Zaręba, M. Zarzecki (red.), *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne: 9–26.
- Zielińska K. (2007), *Spory wokół teorii sekularyzacji*. „Kultura i Społeczeństwo” 2: 181–198.